

Heemschut
5 '90

Replica van Distel-tegeltafel voor winkelpand Herestraat 101 te Groningen
(foto Gerard van Doorn)

Heemschut
extra - oktober 1990

Jugendstil-tegeltableaus: een zorgenkind van Monumentenzorg

Tussen 1890 en 1910 was het de grote rage: nieuw gebouwde stadsvilla's, winkelpanden en fabrieken werden gedecoreerd met levendig geornamenteerde tegeltableaus. Vensters werden bekroond met bontkleurige raambogen waarin naar voorbeeld van Perzisch-Arabische arabesken florale motieven waren geabstraheerd. In portieken, langs deurstijlen en op blinde muurvlakken kwamen in de voor de Jugendstil typerende zweeps slag- of 'krullemie'-trant dier- en plantmotieven.

Niet alleen gevels, hele interieurs kregen van vestibule tot directiekamer een florale tegellambrizing. Die tegels waren fleurig, maar ook hygiënisch en gemakkelijk schoon te houden. Daarnaast was het gebruikelijk dat het personeel bij een bedrijfsjubileum zijn erkentelijkheid in de vorm van een tegeltableau uitdrukte. Ook voor reclameboodschappen van ondernemingen werden tegels gebruikt. Een 'hot item' uit de politiek als de *Boerenoorlog* in *Zuid-Afrika* werd even gemakkelijk in een complete tegeltableau-expositie 'vertaald'. Voor het Rotterdamse café *Transvalia* werd bijvoorbeeld door *Distel*-schilder *Cornelis de Bruin* een 20-tal tegelschilderijen van veldslagen en Boerenleiders gemaakt.

Het waren gouden tijden voor tegelbakkerijen als *De Porcelijnen Fles* uit Delft, *Rozenburg* uit Den Haag, *Hoiland* uit Utrecht, *Van Hulst* en *Tjallingii* uit Harlingen en de Amsterdamse fabrieken *Lotus* en *De Distel*. De Britse *Art Nouveau*-propagandist *Halsey Ricardo* moet in de Nederlandse bouw-'boom' van 1900 tot 1905 zijn hartewens vervuld hebben gezien. Conform zijn oproep van 1896 om hele straten te decoreren met veelkleurige tegelvelden als 'a feast and a rest to the eyes – Think of whole streets vibrating with harmonies of colour' – kregen de portieken van de Amsterdamse *Admiraal de Ruyterweg*, nu nog te zien vanaf nummer 42 tot 80, tegeltableaus vol prachtige vogeltaferelen, streekdrachten en kopieën van Haagse School-schilderijen, alle gezet in een bontkleurige lambrizing. Was de *Harlinger* fabriek *Tjallingii* de hoofdleverancier voor de *Admiraal de Ruyterweg*, in de hoofdstedelijke *Jan Luykenstraat* wedijverden *De Distel* en *Holland* om de eer van de mooiste portiek- en geveltableaus. Op de hoek van de *Van Eeghenstraat-Jacob Obrechtstraat* (eveneens in Amsterdam) kreeg een drietal stadsvilla's elk meer dan tien tegeltableaus. Hier zorgden respectievelijk de *Lotus*

en *Holland* voor een complete schilderijenexpositie op straat. Eenmalig van schoonheid zijn verder de sterk grafisch uitgewerkte tableaus op de voor- en zijgevel van *Hotel American* in Amsterdam.

Van dezelfde fabrikant *Van Hulst* stamt de geveldecoratie van een reeks woonhuizen in de *Wilhelminastraat* in *Zwolle* en van een reeks bedrijfspanden aan het *Groninger Gedempte Zuiderdiep*.

Niet industrieel maar ambachtelijk
De in Nederland geproduceerde Jugendstil-tableaus – het moeten er honderden per fabriek zijn geweest – onderscheiden zich op meerdere punten van Engels, Duits, Frans of Belgisch fabrikaat. In de ons omringende landen werden de tegels als hoogwaardig massaproduct volkomen industrieel vervaardigd. Daar werd per tegel een in zichzelf besloten decoratief patroon door middel van een matrijs in de klei geperst. De dieper liggende partijen van deze reliëftegels werden met glansglazuur ingevuld. Typisch Nederlands was dat de genoemde fabrieken bleven werken in de Hollands-Friese platteschilder-traditie. De ambachtelijk opgezette schilderateliers van de Nederlandse fabrieken ontwierpen

Flora, tegeltableau van Bert Nienhuis (fabriek Lotus) voor de zijgevel van de Van Eeghenstraat 66-68 te Amsterdam (foto K.J. Nijkerk).

decors die met de hand over hele tegelvelden werden geschilderd. De geïnteresseerde architect kon kiezen uit tientallen figuratieve of abstracte ontwerpen. Recentelijk werd eerst landelijk bekend dat in het *Gemeentemuseum Het Hannemahuis* te Har-

veelkleurige exuberantie plaats moest maken voor een veel strakke, zakelijker bouw. De publieke smaak keerde zich tegen de uitbundig ornamentale stijl die – en dat niet helemaal ten onrechte – geassocieerd werd met de decadente ver-

mist noemt, er niet één meer over is. Verdwenen – en vooralsnog ook zonder documentatie – zijn de tegelvelden voor *Café Rosten* te *Hannover*, het *Rembrandt- en Floratheater* in *Amsterdam*, *café De Bisschop* in *Amsterdam* en de papierfabriek *Van Gelder* in *Velzen*. Bij een modernisering van een winkelpui werd nog geen drie jaar geleden een prachtig portiek-tableau van De Distel, aangebracht in een apotheek aan de Amsterdamse *Bilderdijkstraat*, met gipsplaten weggewerkt.

Aan verbouwingen werden niet alleen spectaculaire, figuratieve tableaux opgeofferd. Ook kleine, sfeerbepalende decoraties boven ramen en deuren verdwenen onder slopershand. In september 1989 kaptten winkeliers aan de Amsterdamse *Cornelis Schuytstraat* 37 en 41 een driedelige raamboog van de *Lotusweg*. Het treurige is dat vaak ondeskundige slopers de tableaux te lijf gaan. Veel te weinig wordt de hulp van specialisten van de Nederlandse keramiek musea ingeroepen. Bij de sloop van het hoofdkantoor van de *Centrale Suiker Maatschappij* aan de *Amsterdamse Houtmankade* in 1981 – waar Bert Nienhuis in 1908 voor De Distel over drie verdiepingen zijn meest dynamische tableaux aanbracht – werd gelukkig de heer *Bolwerk* van het *Tegelmuseum* in *Otterlo* geconsulteerd. In *Otterlo*, maar ook in het Amsterdamse *Rijksmuseum* (een dubbel zwanetableau in de doorgang bij de toiletten) worden enkele topstukken blijvend tentoongesteld.

Amsterdam moet haast maken

Nu bij het zogenaamde MIP-onderzoek, de provinciegewijze inventarisatie van monumenten uit het industriële tijdperk, de als cultureel erfgoed te conserveren bouwwerken van rond 1900 in kaart gebracht wor-

Meesterschilder Piet de Jong tekent de contourlijn van het wapenstuk, productie van de replica bij de aardewerffabriek *Royal Goedewaagen-Gouda BV* te *Nieuw-Buinen* (foto Gerard van Doorn).

Detail van vrouwekop, oorspronkelijk tableau winkelpand Herestraat 101 te Groningen voor restauratie (foto Gerard van Doorn).

lingen een tweetal modellenboeken wordt bewaard waarin honderden geaquareleerde ontwerpen zijn geplakt voor raambogen en gevelplaten. Aquarellen die het mogelijk maken om bekende, maar niet gesigneerde tableaux (*Américain*, *de Zwolse Wilhelminastraat*) te identificeren. Kunsthistorisch van zo mogelijk nog groter belang was de vondst op de zolders van de aardewerffabriek *Royal Goedewaagen-Gouda BV* in *Nieuw-Buinen* van maar liefst negentig figuratieve aquarellen van de hand van *Bert Nienhuis*, *Cornelis de Bruin* en *Willem van Norden* voor de fabriek *De Distel*, een tegelbakkerij die in 1924 door het *Goedewaagen-concern* werd opgekocht. Een selectie uit de aquarellen wordt samen met de Jugendstil-oorkonden die *De Distel* als onderscheiding kreeg voor haar internationale inzendingen naar buitenlandse beurzen, permanent geëxposeerd in het nieuwe *Keramisch Museum Goedewaagen* te *Nieuw Buinen*.

Deplorabel

Anno 1990 moet vastgesteld worden dat van de toenmalige 'schone schijn' veel verloren is gegaan. Het springtij van de Jugendstil-tableaus duurde kort. Al voor de Eerste Wereldoorlog zette zich een stijlbreuk in, waarbij de

wekelijking van de ten ondergang gedomde keizerrijken van *Hohenzollern*, *Habsburg* en *Romanow*. De weerzin tegen de Jugendstil nam fervente vormen aan. Voor de tableaux impliceerde dit dat tegelvelden buiten weggekappt werden of onder de witkalk verdwenen en dat binnen-tableaus met behang werden afgedekt. Dat de Jugendstil tot voor kort op weinig respect in de wereld van Monumentenzorg kon rekenen, bewijst het trieste lot van de markante villa *Kareol* te *Aerdenhout*. Het beroemde landhuis met zijn tegeltableaus van de Duitse kunstenaar *Max Läuger* moest plaats maken voor nietszegende nieuwbouw. Gelukkig werden de tableaux gered: in het *Tegelmuseum It nolfik Sté* te *Otterlo* en in *Gemeentelijk Museum Het Princesehof* worden de resten permanent tentoongesteld.

Veel verdwenen

Bedrijfspannen met Jugendstil-tableaus wisselden van eigenaar en omdat de artistieke waarde van de tegeldecoraties niet langer werd onderkend, vielen ze met de regelmaat van de klok ten slachtoffer aan de slopersmoker. Illustratief is bijvoorbeeld dat van al de tableaux die *Ed. Thorn Prikker* (een jongere broer van de internationaal bekende sierkunstenaar) in een laudatio uit 1905 over de *Distel*-ontwerpen van *Bert Nienhuis* (1873-1960) als topstukken van de in Groningen geboren kera-

den, ontstaat voor het eerst de mogelijkheid om een sluitend overzicht te krijgen van wat driekwart eeuw aan afkeer van de Jugendstil overleefd heeft. Voor de provinciale en gemeentelijke Diensten Monumentenzorg het moment om een beleidsplan te ontwikkelen. En met name de gemeente Amsterdam moet, wat dat betreft, haast maken. Dat betekent onder meer, dat de wethouder van *Publieke Werken* eindelijk eens aan de slag moet met het Jugendstil-inventarisatierapport van de *Commissie Dooijes* en ook de *Stadsdeelraad Oud Zuid* zal zich moeten bezinnen op haar beleid, nu zij daarop schriftelijk is aangesproken door een, volstrekt terecht, zeer bezorgde Distelkenner *dr. K.J. Nijkerk*.

Veel beschadigingen

Feit is dat veel van de Jugendstil-tableaus in deplorabele staat verkeren. De vogeltaferelen aan de Admiraal de Ruyterweg zijn voor de helft beschadigd. Bij *Américain* en aan de *Van Eeghenstraat* zijn tegels aangeast of verdwenen. In veel portieken (met als triest hoogtepunt die aan de Admiraal de Ruyterweg op de nummers van 82 en hoger) verdwijnen aan de lopende band buitenlandse siertegels die in de handel nu een stuksprijs van 75 gulden hebben. Naast bruut vandalisme is een niet te onderschatten schadebron het natuurlijk verval van de Jugendstil-tegel. De relatief zacht gebakken tegels hebben te lijden onder verweering. In de haarscheuren, maar ook tussen de tegels dringen vocht en vorst door. Uitlaatgassen doen hun vernietigende werk. Als de tegels eenmaal zijn aangetast, dan is de situatie niet anders dan bij een roestende Franse auto: de rot is niet meer te stoppen.

Voor het zover is – een vergruizende en afbrokkelende tegel is een alarm-signaal – kunnen Monumentenwachters de gevel nog effectief restaureren. In de Amsterdamse *Van Mierisstraat* zijn onlangs al drie bloementableaus in hun oude glorie teruggebracht. Voor zwaarder beschadigde tableaus van werkelijk kunsthistorisch belang past maar één oplossing: de originele tableaus dienen met de grootste zorg verwijderd te worden om plaats te maken voor replica's die door een veel hardere, keramische structuur beter opgewassen zijn tegen opvriezende vocht en zure regen. De oorspronkelijke tegelvelden kunnen binnen geëxposeerd worden.

Een Groninger reddingsactie

Exemplarisch voor de rampspoeden die een Jugendstil-tegeltableau kan ondergaan, is het lot van één van de

mooiste, figuratieve tegelvelden die De Distel op haar naam bracht (zie foto pag.23). Even voorbeeldig is de reddingsactie van dit zevendelige tableau van in totaal zeven vierkante meter groot door eendrachtige samenwerking tussen de eigenaar, de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg en de aardewerkfabriek Royal Goedewaagen-Gouda BV te Nieuw Buinen.

In 1903 kreeg de Groninger architect *A.Th. van Elmpt* de opdracht om een bestaand woonhuis aan de *Herestraat 101* te Groningen te verbouwen tot een winkelpand. Daartoe werd één bouwlaag toegevoegd en kreeg het gebouw een totaal nieuwe gevel die qua bouw en ornament beantwoordde aan de ideeën van de *'Nieuwe Kunst'*. Van Elmpt ontwierp een opmerkelijk fraai organisch patroon – de tegelvelden werden ingepast in een strak boommotief –; Distel-ontwerper Bert Nienhuis maakte de ontwerpen – een toeschrijving die gebaseerd kan worden op de grote, stilistische overeenkomsten met zijn Lotus-tableaus voor de stadsvilla aan de Amsterdamse *Van Eeghenstraat 66-68*. De Groningers hebben maar achttien jaar kunnen genieten van de grote geveldecoratie. In 1921 werd het winkelwoonhuis (in galanterieën) verkocht aan de Haagse autohandelaar *Engelbrecht* en die moet zich zo geërgerd hebben aan het wapenschild – hij moet het stadswapen van Groningen abusievelijk verward hebben met het wapen van de familie Hohenzollern, het net verjaagde Duitse keizershuis – dat het tableau onder de witkalk verdween. Het onderste gedeelte van het wapenstuk was toen al kapot gemokerd.

In 1981 liet een nieuwe eigenaar, de interieurarchitect *Vos*, de gevel van het pand gritstralen en bij verrassing kwam toen het tableau bloot. Door de reinigingsbehandeling werd de glazuurlaag dusdanig aangetast, dat de tegels niet meer opgewassen waren tegen de inwerking van vocht en vorst. Enkele 'Elfstedentocht'-winners deden daarna hun vernietigende werk. Mede omdat een negentigtal bussen per uur voorbij dendert, vergruisde de tegelheid en vielen er steeds grotere scherven uit. Vanwege het kunsthistorisch belang van de gevel – de gemeente Groningen had als eerste haar MIP-onderzoek afgesloten en dienovereenkomstig tot een conserveringsbeleid besloten – stemde Monumentenzorg in met het verzoek van de eigenaar tot financiering van de helft van de restauratiekosten van de gevel. Voor het eerst in Nederland werd daarbij besloten om ook het tegeltableau – in de restauratie te betrekken. Gezien de staat van

de tegels kon niet anders dan voor een replica worden gekozen. De resten van de met een diamantzaag – achterlangs – weggezaagde tegels werden ter restauratie toevertrouwd aan de kunstenaar *Joan Seyferth* te *Vriescheloo*. Haar restauratiewerk is door eigenaar *Vos Beheer BV* in bruikleen gegeven aan het Keramisch Museum Goedewaagen.

Royal Goedewaagen.

De opdracht tot vervaardiging van de replica werd gegund aan de aardewerkfabriek *Royal Goedewaagen-Gouda BV*. De eeuwenoude Goudse pijpen- en aardewerkfabriek die sinds 1981 helemaal in het Drentse Nieuw Buinen is gevestigd, werkt ondanks haar moderne, half-industriële opzet – goed voor bijna een kwart van de Nederlandse keramiekexport – nog steeds naar de oude plateeltechnieken. Vakkrachten als meesterschilder *Piet de Jong*, chemisch laborant *Henk Lemson* en ovenist-plateelschilder *Gerard van Doorn* werden van de meet af aan bij de analyse van de zich aandienende reproductieproblemen betrokken. Zoals voor alle historische replica's die Goedewaagen met name voor Amerikaanse musea produceert, werd ook in dit geval voor duurzame steengoedklei gekozen. De op bijna 1200° celcius gestookte scherf is optimaal tegen weersinvloeden en vervuiling bestand. Gewerkt werd met een roomgelig getoonde, keiharde vloerplavuis van exact dezelfde omvang als de oorspronkelijke tegel. Gegevens die om de ontwikkeling van een totaal nieuwe glazuurlijn vroegen.

Nadat de uitgezaagde tegels op een bed van klei waren uitgelegd nam meesterschilder *Piet de Jong* naar oude plateeltraditie van het origineel een exacte 'calque' af. De verdwenen partijen werden door hem in stijl aangevuld. Die tekeningen op transparant papier werden met de grootste zorg 'doorgedrukt' op de biscuit- (eenmaal gebakken) tegel.

Ondanks de stroperige, pasteuze aard van de eigentijdse glazuurverf slaagden de geschoolden plateelschilders er zelfs in om de transparante, aquarel-achtige effecten in de vrouwenrobes te kopiëren. Op 16 augustus 1990 werd de replica ingelijmd. In het kader van de restauratie was toen al het kozijnhout in de accorderende kleuren blauw en geel geschilderd. Verfonderszoek had die oorspronkelijke kleuren aangetoond. Mede daardoor oogt de pui weer als die van 1903.

Friggo Visser is conservator van het keramisch Museum Goedewaagen te Nieuw Buinen